

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

22114

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ԶԱՐԻՋԱՆԱՆԵԱՆ

1827 - 1901

891.99.05

2406

RECEIVED
FEBRUARY 20 1944
U.S. DEPARTMENT OF COMMERCE
WASHINGTON, D.C.

[Handwritten signature]

RECEIVED
FCC ENGINEERING
ZUUN-APR 01
HM A. M. CO.
WASHINGTON, D.C.

43683 - 4.6.

391.33.032

2-40 6.

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ

1827-1901

Յանիւռնոս Բագրամէպի • 1901 • թիւ 3:

27923-62

Գրատարա՞նք Ընթերցարո՞նք
 Հայ Աշխարհի
 Միութեան
 Սուրբին Քաղկեդոնեանի անուն

Յ. ԳԱՐԵԳԻՆ Կ. ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ

ՁՐԱԳ մի եւս և ամենէն ճաճանչաւոր ներէն մարեցաւ Մխիթարայ կաճառէն:
Servo Svo Padre!

Ողջերթի շեշտ մ'ունէր այդ բարեւը, զոր բժիշկը յուսարեկ և սրտակտուր, կու տար ուխտիս ամենէն պաշտելի և համակրելի ծեփունիին՝ Հ. Գարեգին Վ. Զարբհանալեանի — Հայր Սուրբին:

Հայր Սուրբ. բառեր՝ որքան և վարդապետ արեղաներու մէջ հանրացած և ընդհանրացած են, բայց անոնք բնորոշ կեզրունացում մ'ունին Հ. Գարեգինի մէջ:

Բժշկին բարեւն մտաւրուտ յաւիտենականութեան աւետիքն էր, որ թէև սրբենի և մաքրենի հոգւոյն հոգեզմայլ բերկրանք և տնչանք կը ներշնչէ, սակայն այն ունի իր ցնցող սարսուռն, լալիան և սգաւոր ազդեցութիւնն:

Եւ նոյն բարեւէն վերջը, շանցաւ երկար ժամանակ. յափշտակուած էր մեր ծերունին և ունայն կեանքն ընկճած էր և խորտակած. յաղթանակը յաւիտենականութեանն էր:

Յանձին մեր հանգուցեալ Հայր Սուրբին պիտի նկատենք կրօնաւոր, եկեղեցական և մատենագիր Մխիթարեան մը:

*

Դեռ հազիւ 10 տարեկան, Կ. Պոլսէն կու գայ ի վանս, իր ուսանողական կեանքէն ցոյց կու տայ հոգեւէր և գրասէր վարք մը: Նա սահմանուած էր հինաւուրց Մխիթարեան տան մեծամեծ հանճարներուն պահանջներու: Տասը տարուան ընթացից մէջ, քահանայ մը և Մխիթարեան մը ըլլալու համար՝ պահանջուած ուսմունքն առնելով, կը բարձրանայ քահանայական աստիճանին. և Մխիթարեանի մը կրօնական և գրական գործունէութեան ասպարէզը այդ աստիճանէն վերջը սկսելով, հանգուցեալը մեծ եռանդով կը նուիրէ իր անձն ուրիշին օգտին և Հայ պարութեան մշակման: 1850ին վանքին ուսանողաց ուսուցիչ կը կարգուի: Իբրեւ վանական անձ՝ կատարեալ կրօնաւորական տիպար մը եղած է, և այն առաքինութիւնը, որ վանքին դռնէն ներս շատ

մեծ և բարձր նշանակութիւն և գերբնական արժանիք մը ունի և որուն Հնագանդաբիւսն անունը կու տան, անով Հ. Գարեգին իր մէջ ցոյց կու տար հնադարեան սուրբ ճգնաւորի մը հոգին. իր Պետին և մեծերուն միշտ կոյր հպատակ մը մնացեր է՝ նոյն խիտ անկեն չնչին իրաց և դիպաց մէջ: Նա սրբան ինքզինքը նուաստ, համեստ արեւոյ մի կը համարէր և անկարող պաշտամանց, սակայն Միաբանութիւնս արդէն խիտ խելամուտ անոր պաշտօնավարական աշարժութեան և ողջամիտ ծառայութեան, երկար տարիներ անոր զանազան պաշտօններ յանձնելով, անբնական վայելած է իր ամէն տեսակ մեծ ձեռնադրութիւնը: Հանդուցեալը զգալի կերպով աջ բազուկ եղած է Միաբանութեան նախորդ և ներկայ Առհի. Պետերուն և վարչական մարմնոյ: Խորհող և հեռատես միտք մ'ունենալով, վանքին առաջնակարգ սիրելի գիւմարտէան կը համարուէր. և իր այդ բնատուր յատկութեամբ, շատ պարագաներու մէջ, կրցեր է վանքին հակառակորդաց դէմ մաքառիլ անուշակ ու կիրթ խօսակցութեամբ և թղթակցութեամբ: Կենաց մեծ մասը վանքին մէջ կ'անցընէ: Կը վարէ անտեսի (1856), սպարանապետի (1856 և 1872), վերակացութեան (1881), քարտուղարի (1876-1894), հիւրընկալի (1885) և այլ զանազան պաշտօններ: Եւ այդ ամէն պաշտօնները՝ անձնանուիրութեամբ կատարելէն յետոյ, ժամանակ գտած է ազգային գրականութեան մէջ շատ բեղմնաւոր մատենագրութիւն մը ստեղծելու: Հ. Գարեգին նոյնպէս արդիւնք ունեցեր է տեղւոյն Մուրաթեան Ռատիայեան վարժարանի մէջ՝ երկար առն (1876-86) խոստովանահօր պաշտօն վարելով. և նոյն վարժարանի նախկին աշակերտները՝ տակաւին չեն մոռցած իրենց այդ քաղցրաբարձու հոգեշունչ Հօր՝ հոգեւոր ողջամիտ առաջնորդութիւնը:

Հ. Գարեգին վարդապետի ամենէն գեղեցիկ և մեծ առաքինութիւնն եղած է աշակցութիւնն սկարին, ազբաթին, լքեպիւն, խեղճին, հալածեալին. առաքինութիւն մը, որ նոյն խիտ ազատամիտ և անկրօն դասա-

կարգաց մէջ, մեծ արժէք ունի. եւս առաւել կրօնական շրջանակի մը մէջ՝ այն արժանիքն աւելի, յատուկ օճում մը և սըրբութիւն մ'ունի: Եւ այդ առաքինութիւնը՝ չմիայն ցոյց կու տար վանքին կղզիացեալ պարիսպներուն մէջ, այլ նաեւ անկից դուրս՝ որ սկիզբեցական պաշտօն վարած է: Հանդուցեալը ինչպէս շատ առաքինութիւններ, նոյնպէս այդ առաքինութիւնը՝ մեր երանաշնորհ Հիմնադրի վարքէն ընդորնակած էր. իր ուխտին Միութեան անուանակրութիւնը գործով ցոյց տուած է. սրտով և նիւթապէս միութեամբ է ամսիթարը և սովալըլուի աղբառը: Հանդուցեալը ողջամիտ պահպանողական մը եղած է Միութեամբ և անոր ձեռնասուն աշակերտաց հոգեշունչ աւանդութեանց. և իր վարքով ցոյց տուած է անոնց կատարեալ տիպարը, և իր վարքով պատկերած է կրօնի հինաւուրց միաբաններու սիրելի, փարելի և ընդորնակելի հոգին Աստուծաւոր, և սիրան՝ ազգասէր. մի զոյգ թանկագին գոհարներ, որով Միութեամբը կը մխիթարուի և կը մխիթարէ:

Չոյց յիշեալ իր առաքինութեան՝ կ'ընթանար նաեւ ծայրայեղ համեստութիւնը: Հանդուցեալը այդ առաքինութեան մէջ եւս ինքնաստեղծ տիպար մըն էր: Իր մէջ էւր երբէք կորիզ չէ ձգած, և այդ պատճառով միշտ հակառակած է անունն զրոշմելու իր զանազան հեղինակութեանց և թարգմանութեանց վրայ. այդ պատճառով՝ բնաւ չէր հաճեր և չէր սիրեր իր անձին գովեստներն տեսնել լրագրաց մէջ և վերջապէս նոյն պատճառաւ նա իր հիւանդութեան վերջերն՝ զրով կը խնդրէ որ իր վրայ չի գրէ ոչ որ. բայց իւր շափազանց խնարհութիւնը զմեզ մղեց անհնազանդութեան, և արդէն ուրիշ կերպ կարելի չէր, քանի որ նա ազգին ամենէն մեծ տաղանդներէն մին ըլլալով, ազգը մեր իսպառ լուծութիւնը՝ իրաւամբ կրնար դատուարանել. սակայն յարգելով նաեւ մեր հանդուցեալ Հօր փափաքն, այս կենսագրակարգը ըստ կարելոյն շատ երկար չենք բռնար, և կը ստիպուինք անյիշատակ թողուլ իր դրուատելի գործերէն շատերն: Հ. Գարեգին խոնարհ և համեստ էր՝ բառին անթերի նշա-

նակութեամբ. իր անձնանուէր աշխատութեանց առնն օսման. ակնութեան շքադրամ, և իր խնամած հօտին ընդունած է զանազան թանկագին ընծաներ, զորս իր մահուանը վերջը տեսած ենք ծածկուած և նեատուած մի աննշան խորշի մէջ: Հ. Գարեգին իր «տիպալուսի» ընդունակութեամբ՝ առիթ ունեցած է ստէպ Եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծ և անուանի անձանց ընտանի բարեկամութիւնը վայելելու, բայց անով նա բնաւ պարծանք մը, և ընդունայն հաճոյք մը զգացած չէ: Հ. Գարեգին վանքին մատակարարութեան իր ճարտիպութեամբ նիւթապէս մեծ նպաստներ հասուցած է. բայց իր այդ գործերն իր բերնէն երբեք չենք լսած՝ որ ուրիշի մը սնտիպութեամբ աւանդէր. Հասաւ իր յիշմամբայ յորեկանին օրը: Միաբանութիւնս կը պատրաստուէր հանդիսապէս տօնելու այդ հոգեկան և զրուական Հօր արդիւնաւոր յիշատակն. բայց նա խընդրելով և աղերսելով որ անյիշատակ անցնի իր յորեկան հանդէսը, կը կատարուի իր կամքը և դարձեալ համեստութիւնը կը յալթանակէ. և հոյ բնաստիքութեան ամենէն մեծ հիմնական գործիչը, ազգային լրագրութեան մէջ շափազանցօրէն համեստ յորեկան մը կ'անցունէ, բայց հանդուցեալին պատուէրն անոնց վրայ ալ կը ծանրանայ: Հայ լրագրութիւնը որ միամտօրէն մի միջակ խմբագրի կամ դասատուի տասնամեակ աշխատութիւնը շառաչով և շշուկով կը տօնէ, շատ անգամ անարդարանայի անտարբերութեամբ կը մոռանայ ամենէն արդիւնաւոր գրագիտաց բազմամեայ շօշափելի արդեանց պատկուճը. և այս տխուր զէպքէն զերծ չի մնաց «Հայ Մատենագրութեան» հեղինակը: Մենք շօշափեցինք հանդուցեալին ամենէն գեղեցիկ առաքինութիւններէն մին որ ընդհանրապէս մի միայն ճշմարիտ հեղինակներու սեփական է. հանճար՝ համեստութեան հետ՝ որքան նախանձելի. և կիսկատար գիտութիւն՝ կատարեալ ետեմեամբ որքան նողկալի . . .

*

Թրքահայը, մանաւանդ այն ամենն՝ որսնը

վայելեր են հանդուցեալին առաջնորդութիւնն և ընտանի բարեկամութիւնը՝ յատուկ զուրգուրանք մը ունին առ այն և արժանավայել պատկասանք:

Հ. Գարեգին մի քանի անգամ առիթ կ'ունենայ իր ծննդավայրն ի Կ. Պոլիս գնալու: Հոն 1858ին կ'ուզարկուի իրբեւ սասուցիչ Բերայի Միութեան վարժարանին. այդ թուականէն սկսեալ, տասը տարի՝ Պոլսոյ մէջ անձնանուէր կերպով կ'աշխատի դաստիարակութեան և ժողովրդի կրթութեան: Մայրաքաղաքին Ս. Փրկիչ և Ս. Յ. Ռոկեբերտի եկեղեցիներու մէջ տարիներով եկեղեցական պաշտօն կը վարէ: Նա ըմբռնելով ժողովրդապետի մը իրական պարտքը, կ'աշխատէր այնպէս, որ տեսողը կը սքանչանային իրեն վարուց և բարուց վրայ: Իր կարգացած զազդիական՝ հոգի և արիւթիւն փչոյ մատենագիրներ և անոնց մէջ գտած առաքինի և անձնանուէր եկեղեցականներու գիւցազնական գործերն, վրան մեծ տպաւորութիւն գործեր էին. նա որոշ ըմբռնած էր որ եկեղեցական պաշտօնեայ մը հաւատարիմ և արիւտիրա քաջ զինուորի մը պէս, պէտք էր հովուական կրկեսին մէջ նեատել իր անձը, և իր հօտին սփափութեան, մխիթարութեան և օգնութեան համար՝ նոյն խիտ զոհել իր առողջութիւնը, նուիրել ամբողջ անձը՝ առանց կարեւորութիւն տալու սեւէ վտանգի, որ շօշափելի մահ կը սպասնայ: Իր ժողովրդապետութեան առնները գարհուրելի «բողբոս» կ'. Պոլսոյ մէջ նախնիներ սկսած էր գործել. բիւզանդական մարգաշատ քաղաքը՝ աշխարհիս մեծ գիւղեւորանը պարձեր էր. սոսկում, հա և երկիւզ կը տիրէ. բնական գահիճը՝ անգլմարար և անխտրութեամբ կը տապալէ առողջն ու տկարն, երախան ու ձերունին. ժողովուրդը ընդհանրապէս այդպիսի պարագաներու առնեն է որ կը պապակի իր հոգեւոր առաջնորդին ներկայութեան: Հ. Գարեգին առջեւ նոյն առն կը ներկայանայ գիւցազնութեան ժամը, և մինչդեռ շատ մը եկեղեցականներ որ ի պաշտամանէ ժողովրդեան հոգեւոր պատի պաշտօնն կը վարեն ու կը վայելեն, մահագուշակ սաստն սաստեալ՝ անմխիթար

կը թողնեն հոգեւոր միութեամբեան կարօտ օրհասական հիւանդները, Հ. Գարեգին իբրեւ օգնական ժողովրդապետի, հիւանդաց բանակին մէջ աներկիւզ և անձնանուէր մանկու գայ. ննջեցեալը զերեզման կը տանի, օրհասականը յաւիտեանակաութեան կը պատրաստէ, անմիութեամբ կը միութեամբ, լքեալին արիւթիւն կը ներշնչէ, տկարին զեղ կու տայ, քաղցեալին կերակուր սնունդ կը հայթայթէ, շաքաթներով ամիսներով քաջութեամբ նոյն ահաբեկիչ պաշտօնը կը վարէ. և այդ անշշան եկեղեցականը, ոչ միայն յայտր փոքրութիւն հասարակութեան հոգեւոր մեծ զեցեաց մը կը հանդիսանայ, այլ միեւնոյն ատեն՝ իր արիական գործունէութիւնը կը տարածուի Կ. Պոլսոյ մէջ և Սուլթանը շքազրամով կը վարձատրէ այն մեծ առաքինի եկեղեցականը: Այս յիշատակեալ գէպըն կարելի է ամիրոփ գաղափար մը կազմել, թէ Հ. Գարեգին իբրեւ եկեղեցական պաշտօնեայ, ինչ ողբով գործած է և օգտակար և դած իրեն խնամց յանձնուած հօտին: Ամբողջ իր ժողովրդապետական կեանքը առաքնութիւն, անձնանուիրութիւն և բարեգործութիւն է: Իրեն ժամանակակից Հայ. հոռութեանկանաց պետին Գեր. Հասունի՝ մեծ թիւկունք կ'ըլլայ (ոչ հասունեան կամ հակահասունեան ծանօթ խնդիրներու մէջ, այլ կրօնական հրդեհը չծագած՝ նա Կ. Պոլսէն մեկնելու էր): Գեր. Հասունը երբ ժողովրդական գծաւարակնէին խնդրոց մէջ երբեմն իր պատկանելի իշխանութեամբ և իր զօրեղ ձայնով անկարող էր զործելու, Հ. Գարեգին իրեն օգնութեան կը հասնէր. սա իր անուշակ բնաւորութեամբ՝ իբրեւ խաղաղութեան հրեշտակ, կը միջամտէր, և ամենէն անսաստ անձը ասոր ներկայութեան կը հանդարտէր, կը զիջանէր: Ոչ միայն ժողովրդեան ազգաազատ պատկարգին իր զանազան ձեռնարկութեամբ սիրելի և պաշտելի հայր մ'էր դարձած, այլ նոյն իսկ ազնուապետական պատանեւոր մէջ՝ նա առանձին պատիւ, յարգու սէր կը վայելէր իրեն լուրջ, համեստ և ընդօրինակելի պատկանելի բնաւորութեամբ: Միաբանութիւնը կարելի չէր որ այդպիսի անձնանուէր անդու և անխոնջ աշխատող

անդամ մը, մշտնջենաւոր կերպով նուիրէր Կ. Պոլսոյ ազգային հասարակութեան. անտարակոյս Միաբանութեան մը մէջ այդպիսի անձեր յատուկ կարեւորութիւն մը ունին, և անոնց ձեռքով է որ կարող է հասարակութիւն մը զեռ աւելի ուժ տալ իր կազմու պատրաստ մարմնոյն. ուստի տասնեակ տարի վերջը՝ Հ. Գարեգին կը կոչուի ի վանս. նախ ուսումնական ժողովի անդամ, յետոյ 1870ին վանական ընդհանուր ժողովոյ քարտուղար կ'ըլլայ: Նախորդ և ներկայ վեհ. Աբրահամը քարտուղարի պաշտօնը շատ գնահատելի և արդիւնաւոր կերպով կը կատարէ երկար տարիներով: Վանքին մէջ ինքզինքը բոլորովին զրականութեան տալով, հայ մատենագրութիւնը զբալի կերպով կը զարդարէ. բայց իր զրական ասպարէզը մերթնդ մերթ կը ջլատուի ներքին և արտաքին պաշտօններով: 1869ին եպիսկոպոսական ազգային ժողովոյն համար, Գեր. Հիւրմիւղեան Աբրահոյ հետ Կ. Պոլսի կ'երթայ. միեւնոյն Աբրահոյ հետ նոյն տարին կը մեկնի ի Հոռում վատիկանեան ժողովին համար: 1875ին իբրեւ այցելու Միաբանութեանս կ'երթայ ի Տարիա և ի Ղրիմ: Փարիզու պաշարման ատեն կը գտնուի Գաղղոյոյ նոյն փութորկալից քաղքին մէջ իր անվեհեր բնութեամբ և միաբանութեան իբրեւ անձնանուէր զինուոր՝ խոյս չի տար հրացաններու և թնդանօթնութեան տակ ընկնուած խղճալի քաղքէն. այլ իր պարտքը կը կատարէ, կը վաճառէ Մուրատեան վարժարանը՝ մնալով հու հպատակ Միաբանութեան օրոշողութեան:

*

Միաբանութեանս երբեմն անդամ հանգուցեալ Գաբ. Այվազովսկի՝ Հ. Գարեգինի գաստիարակն էր. անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է գաստիարակաց իրենց աշակերտաց վրայ ունեցած զգալի ազդեցութիւնն որ ապագային կը տեսնուի աշակերտաց վրայ: Հ. Գարեգին իր գաստիարակէն ընդօրինակած էր լուրջ և արդիւնաւոր գրասիրութիւնը, հասարակութեան անձնանուէր սատարութիւնը, և ամէն կողմ երազահաս ձեռնարկութեան յատկութիւնը, որոնք իր անձնա-

կան յատուկ ողջամիտ հանգարտ և աշալուրջ բնաւորութեան հետ միանալով, յատուկ տիպար Միութեան մը կ'ունենանք: Հանգուցեալը մեծ խանգով և գորովով կը խօսէր իր գաստիարակին վրայ, և կը զարմանար անոր տարօրինակ բազմաառակ կարողութեան աշխոյժ գործունէութեան վրայ:

Աշակերտը շարունակեց իր վարդապետին զրական գործունէութիւնը: Միութեանցս զրականութեան մէջ հիմնադիր եղաւ ազգային և օտար ազգաց մատենագրութեան զեղեցիկ ճիւղին, ուսկից ազգային բանասէրներն և ուսանող մանկախն մեծ սնունդ առաւ և կ'աճու: Հանգուցեալը իր գաստիարակին հիմնած «Բազմավէպ» թերթին ամենէն եռանգուն և պատուաւոր գործիչներէն մին եղաւ մինչեւ իր ծերունի հասակն:

Իր լայնածաւալ և խորունկ յիշողութիւնը շատ նպաստեց իր սիրած ու մշակած մատենագրական մասնաճիւղին: Հանգուցեալը կէտ կաթուածահար վեց տարի իր զրասեղանին առջեւ նստած՝ միայն ընթերցման կը պարագէր, զրելու կամ ուրիշ աշխատութեան մը կարողութիւն չունէր, բայց նա իր այդ ցաւալի զրից մէջ, բնաւ իր յիշողութիւնը չէր կորուսած. բանասիրական, պատմական և ընտանեկան հնագոյն տեղեկութիւններ և յիշատակները մանրամասնորէն և անսխալ կերպով կը հաղորդէր այլոց: Նա հագուազուտ յիշատակարան մ'էր: Իր զարմանալի յիշողութիւնը մինչեւ նոյն իսկ օրհասական զրից մէջ կը գործէր. այդ սգաւոր վիճակին մէջ իրեն կարեւոր բան մը հարցընելով, նա մեր հարցման ոչ համառօտ այլ լիուղի պատասխան կու տար: Թաւա, յափշտակուցաւ մեզմէ այդ պաշտելի յիշատակարանը, բայց իր զրաւոր աշխատութիւնները, անձեռնմխելի յաւիտեանական յիշատակ պիտի ապրին հայ զրականութեան մէջ, և ինչպէս իր կենդանութեան ատեն, նոյնպէս նաեւ արդ իր անհետացումէն յետոյ անոնք հայ բանասիրաց ամենէն կարեւոր աղբիւրները պիտի մնան:

Հ. Գարեգինի զրական գործունէութիւնը եզակի է իր մէջ: Այն մեր զրականութեան մէջ ծաղկեցող ազգիս և ազգաց անուանի հեղինակները և անոնց գործերը, կարելի է

ըսել որ հանգուցեալը լիովին մեզ ծանօթացուցած է ընդհանուր զրականութեան նշանաւոր դէմքերը. իր զրքերը թէեւ ուսանողաց համար պատրաստուած են, բայց անոնք նոյն իսկ ուսուցչաց առաջնակարգ առաջնորդներ կրնան ըլլալ. քանի որ անոնցմէ առաջ և յետոյ չեն տեսնուած և չի տեսնուցան աւելի կատարեալ հրատարակութիւններ:

Ինչ յատուկ պաշտօնով վանքէն ուրիշ տեղ չի գնացած, իր երիտասարդ հասակին մէջ տպարանի պաշտօնն վարած ատեն 1856ին՝ կը հրատարակէ իր զրական աշխատութեանց անդրանիկ գործը Յունաց, Հոռումայեցուց և Եկեղեցական հարց Մատենագրութեան պատմութիւնը. այդ մանր տառերով բայց խոշոր ծաւալով հատորը, իր մէջ կը բովանդակէ զրական զեղեցիկ և ընդարձակ հմտութիւն: Հեղինակը անով կը հաղորդէ վաղեմի ազգաց վարքը, բարքը, բերթողաց և մատենագրաց նկարագիրը, բանաստեղծութեանց հանցական բնութիւնը, հեղինակաց արժանիքը: Իր այդ գործին լրացուցիչն է 1874ին հրատարակած երկհատոր ուշագրաւ երկն, որով կը պատմէ արեւմտեան միջին և նոր դարերու մէջ ապրած հանճարեղ մատենագրաց վարքը. այս երկու աշխատութիւնք ի միասին՝ կը կազմեն օտարագլի ընդհանուր մատենագրութեան զեղեցկազիտական պատմութիւնը: անոնցմով ընթերցողն իր մտաւորական ճաշակը կը յարգարէ, կը զարդարէ, կը ներշնչուի զրականութեան վեհմտովը, զեղովը. և ներքին բերում մը կ'ունենայ բարձրին և կատարեալին ձգտելու:

Իր անդրանիկ գործին կը յաջորդէ 1865ի հրատարակած «Պատմութիւն Հին Հայ Գարուութեանց» գիրքը. որ բանասիրական հրապարակին վրայ գնահատելի շատայ մը հանեց, և որուն արձագանքը դեռ կը հնչէ: Այդ հրատարակութեամբ կենդանութիւն առին նախնեաց այն շատ մը քրտնաշան երկերն, որոնք թանգարաններու մէջ ծածկուած անծանօթ մեացեր էին ազգիս բանասէր հասարակութենէն: Անով ծանօթացանք մեր Հին պարութեան լիւղի պատմութեան, և

նով ճանչցանք մեր նախնի մատենագրաց վարքը և երկասիրութեանց արժանիքը, ա- նով մեր հասարակութեան մեծ մասը իմա- ցաւ որ նախնի մատենագրութեան մի միայն պարձանքն՝ Նարեկի հոգեբոլու երկն չէ, այլ այն ձոխացեալ է նաեւ ուրիշ պատմական, բժշկական, ուսումնական, աստուածաբանա- կան և իմաստասիրական հատորներով:

Մինչդեռ ազգիս զրատէր հասարակութիւնը մեծ խանդով և սիրով կ'ողջունէր նախնեաց հին մատենագրութեան պատմութիւնը, Հ. Գարեգին քաջալերուելով այդ սիրալիր ըն- դունելութենէն, 1878ին ազգային Նոր մա- տենագրութեան պատմութիւնն ալ ի լոյս կ'ընծայէ և այդ կերպով մեր հին և նոր մատենագրութեան պատմութիւնը կ'ոճե- նանք: Նոր մատենագրութիւնն ալ հեոյն համանման հետաքրքրութիւնը, օգուտը և արժանիքն ունէր, քանի որ այն ալ մեր զրականութեան համար նորութիւն մըն էր և կը լեցընէր մեծ պակաս մը: Հայ գրա- կանութեան պակասները շատ էին. և Հ. Գարեգին կը ջանար միշտ կարեւորագոյն երկերով լրացնել այն պարագութիւնները: « Հայկական մատենագիտութիւն » ա- նուամբ 1883ին կը հրատարակէ 1565- 1883 զարեբու շրջանին մէջ հայ ապարան- ներէն լոյս տեսած ամէն գրքերու ցանկն յիշելով անոնց հեղինակները և ուր տպուել- նին: Անտարակոյս կարելի է գուշակուիլ որ այդ երկասիրութիւնն ալ գրական ու կեն- սագրական տեսակէտով սրբան օգուտ ու- նի: Մեր տկար կարծեաց համեմատ իր երկասիրութեանց գլուխ գործոցն կարելի է համարիլ Հայ գրութեան հին մատենագրու- թիւնը, որուն հետ թերեւս կը մրցի « Պատ- մութիւն հայ թարգմանութեան » անուամբ երկասիրութիւնը (1889): Այս վերջին բա- նասիրական աշխատութեան մէջ Հ. Գարեգին հետաքնին խորթափանց միտք մըն է. բա- նասէր գասակարգաց ատջեւ Հ. Գարեգին անով եզական արժանիք մ'ունի: Այդ եր- կասիրութեան կարեւորութիւնը շոշափելի է

բանասիրական շեւիցէ յօդուածոց կամ յա- տուկ գրութեանց մէջ:

Յիշեալ հոյակապ գործերէն զատ, Հ. Գա- րեգին գրական արժանիքն կը տեսնենք նաեւ Բազմավիպաց մէջ. հանգուցեալը իր հայ տեղագրութեանց թարգմանութեամբ, հայ տպարաններու պատմութեամբ, և հայադի- տաց երկասիրութեամբ, ժամանակին « Բազ- մավիպ » ի բանասիրականին՝ մեծ փայլ մը տուած է:

Հանգուցեալը հրատարակած է նաեւ ուրիշ փոքրիկ գրքեր և ունի նաեւ անտիպ մի քանի աշխատութիւններ, զոր օրինակ վարք Նա- փուէնի Ա., Շաթոպրիանի « Լէ Մարթիր » թարգմանութիւնը, Ազգային նշանաւոր վար- ժարանաց կիսատ պատմութիւնը, Սեքստոսի առակաց հաւաքածոյն և այլ զանազան երկեր:

*

Այդ վաստակաւոր գրիչը կը հանգչի արգ: Նա գործեց Միաբանութեանս և հայ գրա- կանութեան համար որքան հնար էր, և որ- քան ձեռնհաս: Նա իր փայլուն կենաց ճա- ռագայթները կ'ամփոփէ յաւիտենականու- թեան ամպին ետեւը: Դա այն հսկայ գրա- կան գործիչներէն մին էր, որ իր գրչով փա- րատեց հայ մատենագրութեան բազմադա- րեան խաւարը. դա այն անխոնջ և բեղմնա- ւոր գրիչն էր, որ ազգին գեղեցկագիտական ճաշակը պարարեց, դա այն սիրելի գրիչն էր, որ ազգային վարժարաններու մատենա- գրական ձոխ շտեմարան մը պատրաստեց: Դա այն անձն էր որ ոչ իր եւին այլ ըն- կերին օգտին և զրականութեան ծաղկման համար բոլորանուէր նուիրեց ինքզինքը:

Թողու նա և հեռացու, զնաց գանկու իր Տենչալին որպէս գրչի օրհնակ:

52 25.

MA

22114

20 13

